

УДК 937.016(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/68-2-2>**Назар КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ,**

orcid.org/0000-0003-4480-365X

кандидат історичних наук,

доцент кафедри права

Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права

Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая

(Чернігів, Україна) subton7@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ПОЛІТИКИ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (60 РР. ХІХ СТ.)

У статті досліджуються процеси формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти у 60 рр. ХІХ ст. Автор приходить до висновку про те, що вже на першому етапі прогресивної діяльності члени земської ліберальної партії задекларували головні імперативи роботи у сфері просвіти: принциповий світський характер усіх процедур та процесів; нейтралізація значного впливу на галузь священнослужителів як ідеологічної опори російського абсолютизму у провінції; соціальна демократизація персонального складу педагогічних колективів закладів освіти і як наслідок – нівелювання впливів станово-кастового характеру суспільства Російської імперії, який зберігся; впровадження перших елементів відомчої, цільової системи замовлення підготовки педагогічних кадрів на рівні окремого повіту губернії, за рахунок початку прогресивного оподаткування розважальних комерційних закладів. Опозиціонери розуміли важливість знищення кастових рудиментів у галузі просвіти, запровадження системи заохочення та преміювання кращих вихователів та вихованців. Важливим був факт аргументованих посилань на світову практику процесів освіти і вітчизняний історичний досвід українського народу часів першої української держави – Гетьманщини, що свідчить про національно-аристократичну генезу походження земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії та принципову прихильність високим ідеалам філософії американського та західноєвропейського лібералізму. Земським лібералам за допомогою інструктивних вимог вдалося безпосередньо підпорядкувати роботу Борзнянської училищної ради повітовому земському зібранню, забезпечити контроль над її діяльністю за допомогою наглядових інструментів, юридично гарантувати підзвітність ради повітовим земським зборам. Такий підхід дозволив ліберальним земцям дистанціювати розвиток земської освіти від впливів державної системи просвіти та створити певне корпоративне гуманітарне середовище, яке функціонувало автономно від соціуму, що контролювався державними інститутами. Восени 1869 р., за наполяганням ліберальних земців, Борзнянське повітве земство прийняло під свою опіку і патронат мережу народних шкіл у повіті, які юридично вже ставали земськими. Подвижницька пропозиція І. Петрункевича збільшила у 5 разів обсяги фінансування системи просвіти повіту. Незважаючи на ряд невдач – відхилення консервативним політикумом інструментарію інституційного регулювання у фінансуванні системи просвіти шляхом солідарного субсидіювання та новаторського прогресивного проекту губернського училищного фонду, слід констатувати факт появи у земської ліберальної партії північної України достатньо цілісної, стратегічної візії щодо розбудови системи народної просвіти у 60 рр. ХІХ ст.

Ключові слова: освітня політика, земська ліберальна партія, підготовка учителів, училищний фонд.

Nazar KOTELNYTSKYI,

orcid.org/0000-0003-4480-365X

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Law Department

Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific

and Technical University named after academician Yu. Bugai

(Chernihiv, Ukraine) subton7@gmail.com

FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF THE POLICY OF THE LAND LIBERAL FRONDE OF NORTHERN UKRAINE IN THE SECTOR OF PRIMARY EDUCATION (60 YEARS OF XIX TH.)

The article examines the processes of forming the foundations of the policy of the Zemstvo liberal front of northern Ukraine in the field of primary education in the 1860s. The author comes to the conclusion that already at the first stage of progressive activity, members of the Zemstvo Liberal Party declared the main imperatives of work in the field of education: the principled secular nature of all procedures and processes; neutralization of significant influence on the clergy as an ideological support of Russian absolutism in the province; social democratization of the personal composition of the

teaching staff of educational institutions and, as a result, the leveling of the effects of the state-caste nature of the society of the Russian Empire, which has been preserved; implementation of the first elements of the departmental, targeted system of ordering the training of pedagogical personnel at the level of a separate county of the province, due to the beginning of progressive taxation of entertainment commercial establishments. The opposition understood the importance of destroying caste vestiges in the field of education, introducing a system of encouragement and rewarding the best educators and students. Important was the fact of well-argued references to the world practice of educational processes and the national historical experience of the Ukrainian people during the time of the first Ukrainian state – the Hetmanship, which testifies to the national-aristocratic genesis of the origin of the Zemstvo liberal movement in the Ukrainian provinces of the Russian Empire and a fundamental commitment to the high ideals of the philosophy of American and Western European liberalism. With the help of directive requirements, Zemstvo liberals succeeded in directly subordinating the work of the Borznyan School Council to the county Zemstvo assembly, ensuring control over its activities with the help of supervisory tools, and legally guaranteeing the council's accountability to the county Zemstvo assembly. This approach allowed the liberal Zemstvos to distance the development of Zemstvo education from the influence of the state education system and to create a certain corporate humanitarian environment that functioned autonomously from society controlled by state institutions. In the autumn of 1869, at the insistence of the liberal zemstvos, the Borznyan district zemstvo took under its care and patronage a network of folk schools in the district, which had already legally become zemstvos. The entrepreneurial proposal of I. Petrunkevich increased the financing of the district's education system by 5 times. Despite a number of failures – the rejection by conservative politicians of the tools of institutional regulation in the financing of the education system through solidarity subsidization and the innovative progressive project of the provincial school fund, it should be noted that the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine had a fairly coherent, strategic vision for the development of the national education system in the 1960s.

Key words: educational policy, Zemstvo liberal party, teacher training, school fund.

Постановка проблеми, мета дослідження, історіографія. Історія земського ліберального руху північної України є дуже актуальною, але малодослідженою проблематикою сучасної вітчизняної історіографії. Вітчизняна історіографія має лише кілька праць загального характеру, у яких на базовому рівні висвітлені основні віхи політичної діяльності земських лібералів українських губерній Російської імперії у 60–80 рр. XIX ст. (Жиленкова, 2000; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002).

Абсолютна більшість напрямків діяльності членів опозиційної аристократичної фронди регіону й до нинішнього часу залишаються по суті не дослідженими ученими – гуманітаріями та невідомими для прогресивної громадськості. У світлі побудови вже нової української держави та завершення процесів децентралізації влади у провінції, шляхом делегування органам місцевого самоврядування максимальних повноважень і відповідних ресурсів, вивчення історії земського лібералізму має дуже повчальне значення, оскільки дуже багато проблем, з якими стикалися у своїй безпосередній практичній діяльності ліберальні земці другої половини XIX ст., мають майже дзеркальне повторення в умовах сучасності. Необхідно особливо відзначити, що програма реформ, розроблена та ініційована земськими лібералами, цілком заслуговує на те, щоб стати джерелом новаторських, модернізаційних ідей для творчого переосмислення та практичної імплементації у найближчому майбутньому.

Сказане цілком стосується і широкомасштабної галузі народної освіти. Автору цієї праці вже вдалося створити загальне уявлення в історич-

ній науці про роль та внесок земських лібералів у розвиток жіночої просвіти на півночі Лівобережної України у 60–80 рр. XIX ст. (Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., 2022; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko, 2022). Однак, усі інші аспекти прогресивної діяльності представників ліберального нобілітету Північного Лівобережжя на ниві просвітництва так і залишаються маловідомим явищем української історії. Відтак, мета цієї роботи полягає у висвітленні, на основі широкого кола історичних першоджерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, основних аспектів подвижницької діяльності ліберальних земців краю у сфері народної просвіти.

Що стосується вживаних у дослідженні термінів «земська ліберальна партія» та «фронда», то їх використання, на наше переконання, є цілком виправданим і обґрунтованим. Як видатний дослідник історії земств у Російській імперії – Б. Веселовський (Веселовский, 1911), так й безпосередні учасники, свідки та очевидці структурування політичних процесів у земських інституціях Чернігівської губернії – В. Хижняков (Хижняков, 1878) та С. Русова (Русова, 1996), повністю підтверджували наявність двох ідеологічно яскраво виражених партій, які вели найгострішу політичну боротьбу: консервативної, «правої», провладної та «лівої» – демократичної, ліберальної, опозиційної.

У контексті цього, застосування поняття «фронда» є цілком логічним, адже сучасні історична та політична науки розуміють під цим терміном загальну політико-ідеологічну опозиційність певного суспільного руху до діючої влади. Окремо

необхідно наголосити на тому, що у випадку з земським лібералізмом Чернігівської губернії, мова йде не тільки про публічне, декларативне «фрондування» аристократичної опозиції у земських зборах регіону, а й про підготовку, ініціювання та імплементацію на практиці альтернативних політиці влади модерних реформаційних проєктів.

Виклад основного матеріалу. Принагідно треба відзначити, що проблеми освітньої сфери відразу ж стали пріоритетом у діяльності ліберальних земців, починаючи з першої виборної каденції функціонування земських інституцій місцевого самоврядування регіону. Так, вже через рік після офіційної інституціоналізації повітових і губернського земств краю, члени опозиційної аристократичної фронди краю почали обиратися до різних органів земського самоврядування, які опікувались питаннями освіти. Наприклад, у вересні 1866 р., Чернігівська повітова земська управа у своїй доповіді одноіменному земському зібранню повідомляла, що відомий ліберал – О. Карпинський став членом комісії вказаного повітового земства з проблем народної просвіти (Журнал...Черниговского уездного... собрания 1869 года: 5).

20 вересня 1866р., на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання було розглянуте питання про реальний стан освіти у волостях Борзнянського повіту. У результаті обміну думок, було вирішено створити спеціальну комісію земства, яка повинна була за дорученням зборів підготувати профільну доповідь з порушеної проблеми. Головою комісії було обрано члена ліберальної партії, відомого подвижника просвітництва – М. Імшенецького (Журнали...Борзенского...собрания 1866 года, № 3: 12–13).

Вже наступного дня, на засіданні 21 вересня, очільник спеціальної комісії презентував результати роботи комісії – доповідь, яку повітові збори доручили підготувати тимчасовому виконавчому органу. М. Імшенецький у своїй промові оприлюднив головні тези підготовленого документу. Репрезентант лібералів наголосив, що комісія вважає нагальною необхідністю підготовку учителів зусиллями світських навчальних закладів, а не запрошення до викладання представників Церкви, які дуже зайняті виконанням своїх головних обов'язків. Комісія вивчила існуючі статистичні відомості, які вказували на те, що у Борзнянському повіті на момент осені 1866 р. існувало 52 школи. Однак, члени комісії, глибокого дослідивши проблему, прийшли до висновку, що вказана кількість шкіл є формальним показником – вони існували лише на папері. Справжня кількість початкових закладів освіти не перевищувала

20 одиниць, а система навчання і виховання у них явно не була прогресивною та не відповідала духу модерної епохи, у яку вступила Російська імперія. Комісія заявила, що учителів для шкіл треба шукати серед соціуму громад, де функціонують заклади, оскільки це буде стимулювати довіру учнів як до педагогічного персоналу, який вони будуть вважати рідним, так і до земських інститутів, які постануть в іпостасі «патронів» народної просвіти. Члени комісії дійшли згоди, що персони духовного сану повинні викладати виключно релігійні учбові дисципліни.

З метою початку процесів підготовки професійних кадрів для шкіл, комісія запропонувала ідею створення педагогічних курсів при існуючому на той момент повітовому училищі у м. Борзна. Згідно задуму комісії, кожна волость Борзнянського повіту повинна була делегувати по одному кандидату на вакантну посаду учителя школи, з призначенням відповідного гонорару, який після закінчення педагогічних курсів зобов'язаний був повернутись до волості і прослужити в одному з закладів освіти не менше 5 років. Склад комісії одноголосно визнав фіктивною та неефективною існуючу систему освіти у Борзнянському повіті. Джерелом фінансування проєкту педагогічних курсів комісія визначила процедури оподаткування різноманітних розважальних закладів, які успішно працювали на території повіту, адже більшість фіскальних зборів з названих установ надходила до бюджетів їх власників – єврейських комерсантів, а не установ місцевого самоврядування. Повітові збори підтримали ідеї та аргументацію комісії, затвердили доповідь і доручили повітовій земській управі реалізувати на практиці ухвалені рішення (Журнали...Борзенского... собрания 1866 года, № 4: 15–18).

Як бачимо, вже на самому початку діяльності ліберальні земці позначили свої імперативи у сфері освітньої політики: принциповий світський характер народної просвіти; нейтралізація значного впливу на галузь священнослужителів як ідеологічної опори російського абсолютизму у провінції; соціальна демократизація персонального складу педагогічних колективів закладів освіти і як наслідок – нівелювання впливів станово-кастового характеру суспільства Російської імперії, який зберігся; впровадження перших елементів відомчої, цільової системи замовлення підготовки педагогічних кадрів на рівні окремого повіту губернії.

Через два роки ліберальні земці повернулись до питання функціонування педагогічних курсів при Борзнянському повітовому училищі. 25 вересня 1868 р. на засіданні Борзнянського пові-

тового земського зібрання з цього приводу виступив член опозиційної партії – М. Імшенецький. У своїй промові він констатував, що хоча проект педагогічних курсів і був реалізований на практиці повітовою земською управою, але результати їх діяльності мають негативні наслідки, оскільки викладацький персонал курсів був складений з репрезентантів консервативно-реакційних кіл соціуму повіту, які є противниками прогресивного внутрішньополітичного курсу імператора Олександра II на модерну трансформацію країни, а початковий задум про дотримання демократичних ідеалів у процедурах виховання та освіти майбутніх учителів шкіл був демонстративно проігнорований. Відповідно, результати діяльності курсів абсолютно не влаштовують Борзнянське земство.

Продовжуючи, М. Імшенецький зазначив, що існує інший варіант вирішення проблеми підготовки учителів для шкіл. Міністерство народної освіти Російської імперії повідомило громадськість Чернігівської губернії про відкриття у м. Чернігів губернської учительської семінарії. У контексті перспектив появи названого навчального закладу М. Імшенецький пропонував депутатському корпусу повітових земських зборів прийняти рішення про конкурсний відбір кращих учнів шкіл усіх волостей повіту з метою їх направлення до Борзнянського повітового училища для безпосередньої підготовки до вступу до Чернігівської губернської учительської семінарії. Ці молоді люди і стануть майбутніми учителями шкіл у провінції. Представник земських лібералів ініціював наступну схему фінансування підготовки цих педагогічних кадрів з бюджету Борзнянського повітового земства: 250 рублів асигнувати як винагороду учителям шкіл за підготовку учнів – кандидатів; на конкурсній основі вибрати 10 учнів-представників усіх волостей повіту, профінансувати перебування кожного у повітовому училищі у розмірі 50 рублів; після завершення навчання у губернській учительській семінарії обрані студенти зобов'язані будуть відслужити в учбових закладах повіту не менше 4 років.

Розвиваючи свої думки, М. Імшенецький висловив переконання у тому, що органам земського самоврядування Борзнянського повіту потрібно запозичити прогресивну практику Міністерства освіти Великобританії, яке кожному учителю виплачує фінансову винагороду за кожного успішного учня, себто того, який досяг у навчанні прогресу вище середнього рівня. Члени повітової училищної ради повинні екзамінувати вихованців. На рівні Борзнянського повіту, у візії оратора, можна було запропонувати наступні рівні винаго-

роди з земського бюджету: вміння гарно читати – 1 рубль, навички акуратно писати – 2 рублі, здатність вирішувати арифметичні задачі – 3 рублі. Так чи інакше, на першому етапі, школи повинні фінансуватись громадами, де вони розташовані, а органи земського самоврядування зобов'язані усіляко допомагати цьому: цілеспрямовано фінансувати підготовку вчителів, усіляко заохочувати та преміювати кращих учителів і учнів, асигнувати з земського бюджету фінансові ресурси для побудови шкіл у неспроможних волостях і громадах.

Що ж стосується тверджень консервативного політикуму про те, що український народ не бажає навчатись і витратити ресурси на це, то, на переконання Михайла Андрійовича, подібні «амбітні» заяви не мали нічого спільного з дійсністю і спростовувалися історією українських земель. М. Імшенецький сміливо заявив, що згідно статистичних відомостей по козацьким полкам Гетьманщини, буквально у кожному селі функціонувала своя школа. Сукупно, на території кожного полку держави існували більше 30 шкіл. Тому оратор наголосив, що якщо 120 років тому населення усвідомлювало нагальну потребу у освіті і будувало школи за власні кошти, то і зараз воно нікуди не могло зникнути, тим більше, що абсолютна більшість селянського стану перестали бути рабами і визнані верховною владою вільними повноправними громадянами суспільства (Журнали... Борзенского... собрания 1868 года, № 5: 62–64).

Зауважимо, що посилення на досвід розбудови системи освіти Гетьманщини був імперативним консенсусом позиції опозиційної аристократичної фронди. Скажімо, інший член ліберальної партії, міський голова Чернігова – В. Хижняков, у своїй унікальній праці, присвяченій історії Чернігівського повітового земства те ж відзначав, що тільки на території Чернігівського полку Гетьманщини функціонували більше 120 початкових шкіл, рівень базової освіченості населення був безпрецедентним. Більше того, Василь Михайлович прямо заявляв, що гетьман України К. Розумовський офіційно патрунував перспективу створення у містах Батурині і Чернігів вищих елітарних учбових закладів – класичних університетів, з західноєвропейською системою навчальних програм, які повинні були стати центрами підготовки прогресивних фахівців. Ці факти, на глибоке переконання В. Хижнякова, беззаперечно свідчили, що населення регіону завжди підтримувало величезну потребу у благах народної освіти. Характерним було й інше твердження великого демократа. Автор праці сміливо заявив, що саме розвиток рабовласницького ладу

у Російській імперії призвів до колосального регресу держави і глибокої деградації суспільства (Хижняков В. *Обзор развития...*: 22).

Особливо слід вказати на те, що вже на цьому етапі опозиціонери розуміли важливість знищення кастових рудиментів у галузі освіти, запровадження системи заохочення та преміювання кращих вихователів та вихованців. Архіважливим, з нашої точки зору, був факт аргументованих посилок на світову практику процесів освіти і вітчизняний історичний досвід українського народу часів першої української держави – Гетьманщини, що свідчить про національно-аристократичну генезу походження земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії та принципову прихильність високим ідеалам філософії американського та західноєвропейського лібералізму.

На цьому ж засіданні повітових земських зборів з промовою виступив і керманіч земської ліберальної партії північної України – І. Петрункевич. Лідер опозиції акцентував увагу зібрання на тому, що твердження про небажання народу вчитися є грубою фальсифікацією. Проблема полягає у тому, що у основній частини населення просто не вистачає коштів для реалізації потреб в освіті. Можна підготувати за рахунок земського бюджету скільки завгодно учителів, але якщо не вирішити принципового фундаментального питання про джерела фізичного, біологічного виживання населення, то високі ідеї просвіти будуть глибоко вторинними у системі цінностей народу і населення зробить вибір на користь хліба насущного, а не освітніх благ. Саме цим можна пояснити наявність звернень сільських громад у волостях повіту до училищної ради про відмову у фінансуванні початкових шкіл та небажання населення допомагати у розвитку просвіти представникам релігійних організацій.

Продовжуючи, І. Петрункевич однозначно заявив, що першопричина проблем з розвитком освіти у провінції полягає у вкрай незадовільному виконанні своїх службових повноважень чиновниками Борзнянської повітової та Чернігівської губернської училищних рад, які, де-факто, роблять усе, щоб знищити усі прогресивні починання та ініціативи в освіті і не допустити якісного прориву у поступі галузі. У якості красномовного прикладу І. Петрункевич навів свою персональну історію відносин з бюрократами контролюючих органів.

На початку листопада 1867 р. Іван Ілліч подав до канцелярії Борзнянської повітової училищної ради офіційне клопотання про надання дозволу на відкриття приватної безкоштовної початкової школи для селянства у рідному для політика

селі Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Пакет усіх необхідних документів був ретельно та належним чином підготовлений, професійний учитель для школи був знайдений і попередньо запрошений у якості найманого службовця Борзнянської повітової земської управи. Борзнянська повітова училищна рада, замість того, щоб оперативно вирішити просте питання й надати дозвіл на відкриття навчального закладу, почала займатись класичною бюрократичною рутинною і переслала увесь комплекс матеріалів у справі до канцелярії Чернігівської губернської училищної ради. Остання адміністративна інстанція, протримавши документацію більше семи місяців, формально дала дозвіл на відкриття приватної школи, але з таким комплексом усіляких обмежень, що реалізація проекту миттєво втратила будь-який сенс. Враховуючи наведений практичний приклад, І. Петрункевич закликав депутатський корпус зборів не поспішати з остаточними висновками, а створити профільну комісію повітового земства з осіб, які будуть компетентними у цій справі. Сформована комісія, керуючись оприлюдненою ідеологією М. Імшенецького, повинна буде всебічно та глибоко дослідити становище народної просвіти у Борзнянському повіті.

Борзнянське повітове земство, цілком підтримавши аргументацію М. Імшенецького та І. Петрункевича, ухвалило створити профільну комісію земського зібрання для широкомасштабного дослідження сфери освіти. До складу комісії були обрані члени земської ліберальної партії Північного Лівобережжя – Г. Волк-Карачевський, М. Імшенецький, Н. Волк-Карачевський (*Журнали... Борзенского... собрания 1868 года, № 5: 65–67*).

У своїх легендарних мемуарах І. Петрункевич дещо доповнив історію невдалої спроби відкрити приватну школу у Плисках. Він прямо вказав, що проект школи був закритий на вимогу Борзнянської повітової училищної ради, яка не бажала мати нічого спільного з усім новим та прогресивним. Однак, треба віддати належне, лідер опозиційної аристократії Чернігівської губернії не відмовився від проекту і вже восени 1868 р., за підтримки свого політичного соратника, вже нового обраного Предводителя дворянства Борзнянського повіту та голови Борзнянської повітової училищної ради – М. Імшенецького, побудував за свої кошти заплановану початкову школу для селянських дітей на території православного церковного приходу села і передав її на баланс Борзнянського повітового земства. Іван Ілліч наголошував, що реалізація цього проекту відкрила шлях до створення виключно земської системи початко-

вої народної освіти, адже органи місцевого самоврядування брали на себе усі зобов'язання по фінансуванню, повному забезпеченню і патронату шкіл (Петрункевич И. Из записок...: 32–33). Опублікований офіційний звіт Борзнянської повітової земської управи за 1868р. повністю підтверджує свідчення І. Петрункевича (Отчет...: 18).

29 вересня 1868 р., на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була заслухана доповідь обраної профільної комісії земства з освітніх питань. Спочатку була розглянута записка більшості членів комісії, які представляли консервативну партію. Реакціонери вважали, що школи не слід будувати виключно на земські фінанси, оскільки це спричинить дефіцит відповідних бюджетів. Натомість, консерватори вказували, що необхідно стимулювати участь у створенні нових навчальних закладів відповідальних представників громад і волостей повіту, шляхом консультацій зі сторони персонального складу училищних рад. Вже існуючі учбові заклади земські установи повинні забезпечувати фінансовими субсидіями та повним комплектом навчально-методичних матеріалів. Безумовним же пріоритетом земських інститутів повинна стати підготовка професійних педагогічних кадрів. Дуже симптоматичним стало те, що консерватори у документі наголосили на тому, що інституції земського самоврядування зобов'язані дуже обережно підходити до питань фінансування початкової освіти, оскільки, згідно законодавства, вказана проблематика належала до необов'язкових витрат кошторисів.

У відповідь на позицію консервативної більшості комісії від ліберальної меншості виступив Г. Волк-Карачевський. Він заявив, що його колеги категорично незгодні з ідеологією документу, які представила консервативна більшість комісії. Однак, оскільки неможливо змінити конфігурацію складу комісії, представник опозиціонерів вказав на основну претензію до записки – у документі відсутній механізм, який би дозволяв земству гарантувати повернення підготовлених учителів на найману службу до повітової управи. Гласні земських зборів прислухались до зауваг Г. Волк-Карачевського і до записки була внесена поправка: якщо вихованець, або молодий учитель відмовиться відслужити у земських органах визначений період часу, то така особа зобов'язана буде повернути установам місцевого самоврядування усю суму коштів, яка була витрачена земським бюджетом для підготовки педагогічного працівника (Журналы... Борзенского... собрания 1868 года, № 10: 113–116).

Після розгляду записки консервативної більшості комісії, інший член комісії та репрезентант земської ліберальної партії – Н. Волк-Карачевський оприлюднив підготовлену та затверджену на засіданні комісії Інструкцію для членів Борзнянської повітової училищної ради. Документ декларував головні завдання, якими повинен був займатись персональний склад органу контролю та нагляду: 1) основна компетенція діяльності ради – пошук та підготовка професійних учителів для народних шкіл, які повинні володіти відповідними високими особистими якостями; 2) члени ради повинні на регулярній основі інспектувати досягнення як вихованців, так і молодих учителів, які готувалися за рахунок земського бюджету, причому у всіх без винятку закладах; 3) будь-які асигнування з кошторису повітової земської управи повинні бути погоджені з відповідальними службовцями цього виконавчого органу; 4) один раз на рік діяльність повітової училищної ради ревізується відповідною комісією повітового земського зібрання; 5) стратегічною метою діяльності ради є якісне збільшення кількості народних початкових шкіл у волостях Борзнянського повіту; 6) за умов призначення радою стипендій та інших дотаційних виплат вихованцям або молодим учителям, необхідно враховувати увесь комплекс найдрібніших особливостей становища кожної персони; 7) для повітових земських зборів кожної виборної каденції відповідний склад земської управи та повітової училищної ради зобов'язані підготувати та презентувати звіти про свою діяльність на ниві просвіти.

Борзнянське повітове земське зібрання у цілому схвалило звіт профільної освітньої комісії і за наполяганням фракції ліберальної партії постановило: доручити виконавчому органу – повітовій земській управі всебічно та детально дослідити становище народної просвіти краю (Журналы... Борзенского... собрания 1868 года, № 10: 124–127).

Так чи інакше, але не дивлячись на ідеологічні суперечки з консерваторами, земським лібералам за допомогою інструктивних вимог вдалося безпосередньо підпорядкувати роботу Борзнянської училищної ради повітовому земському зібранню, забезпечити контроль над її діяльністю за допомогою наглядових інструментів, юридично гарантувати підзвітність ради повітовим земським зборам. Такий підхід дозволив ліберальним земцям дистанціювати розвиток земської освіти від впливів державної системи просвіти та створити певне корпоративне гуманітарне середовище, яке функціонувало автономно від соціуму, що контролювався державними інститутами.

Потрібно наголосити на тому, що профільна комісія Борзнянського повітового земства виконала доручення зборів і здійснила колосально важливе обстеження реального стану функціонування системи просвіти. Увесь комплекс зібраних матеріалів був надісланий до Чернігівської губернської земської управи, яка, у свою чергу, зібравши усі можливі відомості по інших повітах регіону та систематизувавши показники, оприлюднила суспільно важливу інформацію у формі спеціально підготовленого збірника матеріалів. Виявилось, що кількість освічених осіб у Чернігівській губернії не перевищує 5% з усієї кількості населення (Доклад...: 16–17, 30–31).

Треба віддати належне принциповому опоненту ліберальних земців, репрезентанту консервативної політичної думки у Чернігівській губернії, директору Чернігівської губернської учительської семінарії – Л.Ждановичу, який прямо підтверджував справедливість вироку системі просвіти губернії у 60 рр. XIX ст. Навіть він у своєму відомому нарисі про історію діяльності Чернігівського губернського земства у галузі освіти вказував, що на момент 1868–69 рр. у кожному повіті існувало не більше 5 початкових шкіл, причому більшістю з них опікувались церковні інституції краю (Жданович Л. Очерки...№ 4: 58–59).

Відомий службовець Сосницької повітової земської управи, автор декількох робіт з історії земського господарства Чернігівської губернії – П. Буштедт вказував, що до початку 70 рр. XIX ст. у Сосницькому повіті взагалі не було народних училищ, які знаходились у земському управлінні, а 66 церковно-парафіяльних шкіл старого зразка не мали популярності серед населення провінції, оскільки духовенство, яке там вчителювало, використовувало виключно реакційну методологію навчання, наприклад – тілесні покарання учнів за погану поведінку і неуспішність з їх точки зору (Буштедт П. Обзор... Сосницкого земства...: 88–91).

Не кращою ситуація була й у сфері освіти міського самоврядування. Так, все той же В. Хижняков у своїх відомих мемуарах свідчив про те, що атмосфера у міських учбових закладах Чернігова була реакційною і не мала жодних шансів на розвиток. Згадуючи про свою викладацьку діяльність у гімназіях міста у другій половині 60 рр. XIX ст., В. Хижняков вказував, що серед персонального складу педагогічного колективу закладів лише його соратник по ліберальній партії – М. Константинович славився прогресивною методологією викладання, яскравими демократичними поглядами та публічною підтримкою модерних транс-

формацій імператора Олександра II. Усі ж інші належали, у кращому випадку, до «сірих мовчунів», які ніколи та жодним чином не проявили натхненності новою епохою в історії імперії Романових. Саме така аура у галузі просвіти міста та реальна перспектива прогресивної роботи у системі земського та міського самоврядування, яка відкрилась перед В. Хижняковим, стимулювала його завершити свою педагогічну кар'єру (Хижняков В. Воспоминания...: 68–77).

На черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання 1869 р. первинні зусилля опозиційної аристократичної фронди регіону у сфері початкової освіти дали перші якісні плоди. На засіданні земських зборів 22 вересня була розглянутий звіт Борзнянської повітової земської управи про ступінь освіченості населення у громадах та волостях повіту. Обраний голова управи – М. Імшенецький зазначив, що він вважає своїм службовим обов'язком інформувати депутатських корпус зібрання про ступінь розвитку освіти краю. Звіт засвідчував, що галузь просвіти знаходиться на вкрай низькому рівні, вказана у документації кількість буцім-то функціонуючих початкових шкіл у повіті – абсолютна профанація, а асигновані кошти на сферу не дають бажаних результатів.

З промовою по цьому питанню виступив лідер земської ліберальної партії – І. Петрункевич. Оратор зазначив, що формальні бюрократичні показники не можуть бути головною підставою для оцінки поступу освітньої галузі, адже мова йде про гуманітарну сферу. З іншого боку, повітове земство зобов'язане зробити максимум можливого на даний момент, що залежить безпосередньо від інститутів земського самоврядування, щоб забезпечити належне функціонування існуючих початкових шкіл у повіті. У зв'язку з цим Іван Ілліч запропонував збільшити кошторис фінансування початкових навчальних закладів у 5 разів, додавши до пропонованої повітовою земською управою 1000 рублів ще 5,5 тисяч рублів – сукупного залишку невитрачених фінансів по усім статтям бюджету Борзнянського повітового земства за 1865–1868 рр. Борзнянське повітове земське зібрання, повністю погодившись з ініціативою І. Петрункевича постановило: 1) асигнувати на потреби початкової освіти у повіті 6585 рублів; 2) виділені кошти направити на фінансування 15 формально існуючих шкіл у волостях Борзнянського повіту (Журналы...Борзенского... собрания 1869 года, № 2: 15–20).

Отже, восени 1869 р., за наполяганням І. Петрункевича, Борзнянське повітове земство прийняло під свою опіку і патронат мережу

народних шкіл у повіті, які юридично вже ставали земськими. Подвижницька пропозиція І. Петрункевича збільшила у 5 разів обсяги фінансування системи просвіти повіту.

25 листопада 1869 р., на засіданні Чернігівського губерньського земського зібрання, члени опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – М. Імшенецький та І. Петрункевич були обрані до складу профільної комісії земства, яка повинна була дослідити становище і перспективи галузі просвіти у губернії (Журнали... Черниговского губернского... собрания... 1869 года, № 2: 32).

28 листопада 1869 р. Чернігівське губерньське земське зібрання розглянуло питання створення губерньського училищного фонду та перспективи відкриття Чернігівської губерньської учительської семінарії. Комісія губерньської земської управи виступила з пропозицією члена ліберальної фракції – Г. Волк-Карачевського, який спирався на опубліковану доповідь профільної комісії про стан розвитку просвіти у губернії 1869 р. Оскільки висновки доповіді були однозначно негативними – свідчили про те, що парафіяльні школи існували лише формально, повністю залежали від керівництва єпархіального відомства, а світських початкових шкіл було критично мало, існували вони виключно на ресурси спонсорів, зібрання було змушене шукати альтернативні варіанти формування освітньої системи губернії. Г. Волк-Карачевський, від імені земської опозиції, презентував на засіданні новий якісний документ – пропозиції аристократичної фронди щодо створення губерньського училищного фонду.

Запропонований прогресивний проект переконливо засвідчував, що спеціальний профільний орган може бути створений шляхом солідарних фінансових внесків як приватних благодійників і добродійників, так і коштами повітових та губерньського земств. Основний задум земських лібералів полягав у тому, щоб розмістити увесь акумульований обсяг ресурсів фонду у банківських, кредитних чи інших фінансових установах губернії як депозитарну суму під найвищі комерційні відсотки, або вкласти ці кошти у цінні комерційні папери, які можуть дати найвищий прибуток у середньостроковій перспективі.

Детально була продумана фінансова схема як формування фонду, так і безпосереднього розміщення коштів. Оскільки планувалось збудувати 300 нових початкових шкіл по усій Чернігівській губернії, себто по 2 школи на громаду, то планувалось асигнувати на кожен заклад по 300 рублів на рік, не враховуючи вирішення проблем з при-

міщеннями шкіл, якими повинні були займатися повітові земські органи. Сукупно, для утримання усіх шкіл губернії передбачалося виплачувати з земського кошторису не менше 90 тисяч рублів на рік. Така колосальна сума для тих часів була абсолютно не під силу бюджетам земських установ, тому ліберали і наполягали на депозитному способі заробітку вказаних ресурсів на комерційному фінансовому ринку.

Опозиціонери відзначали, що заплановані ресурси цілком можна отримати при умові розміщення коштів фонду під 6% річних. Члени аристократичної фронди зазначили, що формування капіталів училищного фонду неможливо реалізувати відразу, тому, враховуючи усі процедури та процеси капіталізації на ринку, остаточна сума фонду сформується тільки через 15 років. Відповідно, земські інститути повинні системно працювати на перспективу. Щорічно ж, за умов вигідних для земств фінансових інвестицій, фонд буде мати не менше 90 тисяч рублів оборотних коштів, тобто на кожний повіт для розвитку освіти можна буде асигнувати по 6 тисяч рублів, звісно за умов реалізації вище названих фінансово-банківських операцій. Саме на ці комерційні відсотки, у візії земської опозиції, і можна було збудувати початкові народні школи у повітах губернії. Для акумуляції первинних ресурсів фонду ліберальні земці обрали класичний принцип адміністративної бюрократичної вертикалі: усі кошти накопичувались на рахунках губерньської земської управи, а вже потім перерозподілялись зусиллями службовців органу по повітовим інституціям, причому усі фінансові трансакції планувалось здійснювати по окремій кошторисній документації, а спонсорами фонду могли стати навіть члени купецьких гільдій губернії, які могли використати для реалізації свого гуманного філантропізму власні капітали, цінні папери і навіть різноманітні коштовності (Жданович Л. Обзор... № 5: 82).

Консерватор за переконаннями, Л. Жданович змушений був визнати, що реформаторський проект лібералів був не просто модерним, він був новаторством та подвижництвом у чистому вигляді. Однак, у силу консервативної більшості Чернігівського губерньського земського зібрання, трансформаційне перетворення не знайшло підтримки серед більшості депутатського корпусу зборів. Аргументи консерваторів зводились до того, що замість довготривалих комерційних операцій на фінансовому ринку простіше, буцім-то, фінансувати школи з податкової бази земських бюджетів. Усі ж видатки на утримання початкових учбових закладів краще передати до компетенції повітових

земських установ, які, ніби – то, краще розуміють реальну ситуацію у провінції і раціонально розроблять бюджети просвіти у волостях та громадах. Звичайно, позиція реакціонерів була непереконливою, адже усім було зрозуміло, що дефіцит земських бюджетів був великим, а видатки на освіту, згідно імперського законодавства, вважались не обов'язковою статтею кошторисів.

Забігаючи наперед констатуємо, що «ієзуїтський» розрахунок реакціонерів спрацював. Враховуючи те, що в абсолютній більшості повітових земських інституцій Чернігівської губернії домінуючі позиції займали консерватори, проект училищного фонду у цілому був відхилений, а прогресивна ідея «похована»: реакційні діячі повітів вказували, що земські бюджети страждають від дефіциту фіскальних надходжень, а якщо додати до цієї проблеми видатки на формування проєктованого фонду, то кошториси повітових земських управ ризикують стати банкрутами. Єдиним шляхетним виключенням стало Борзнянське повітове земство. Л. Жданович справедливо наголошував, що завдяки І. Петрункевичу та його соратникам, повітова земська управа і зібрання заявили, що принципово не погоджуються з панівними думками навколо проєкту губернського училищного фонду і збираються у найближчому майбутньому реалізувати цю новацію на рівні окремо взятого повіту губернії (Жданович Л. Обзор...№ 5: 83).

Вже знаючи про панівні настрої у земському середовищі навколо питання про губернський училищний фонд, керманіч земської ліберальної партії – І. Петрункевич виступив з промовою у Чернігівському губернському земстві. Лідер опозиції зазначив, що два порушених у зборах питання взаємопов'язані. Якщо відкрити учительську семінарію, але при цьому не забезпечити побудови мінімальної кількості початкових шкіл у губернії, то виникає два ризики: або не мати необхідної кількості учнів, оскільки повіти губернії, які не мають ресурсів чи бажання, не надсилатимуть на навчання своїх стипендіатів; або не отримати необхідного корпусу народних учителів, які не будуть мати місця своєї служби у земських установах. При усій неоднозначності ситуації І. Петрункевич зауважував, що за умов успішного поєднання реалізації вказаних проєктів, регіон зміг би отримати мінімально необхідну кількість шкіл з синхронним випуском з губернської семінарії учителів для них. Училищний фонд діяв би в іпостасі патронатного органу, який би забезпечив учбові заклади благодійними та добродійними внесками. Оратор наголосив на тому, що згідно проєкту створення училищного фонду

у Чернігівській губернії, він має спеціальне призначення і його кошти не можуть використовуватися для видатків, які виходять за межі гуманітарної компетенції фонду. У протилежному випадку потрібно буде визнати, що губернські земські збори відкривають звичайну освітню банківську структуру з усіма відповідними процедурами.

Що ж стосується задекларованої консервативною частиною зібрання пропозиції про передачу повноважень і відповідних фінансових ресурсів для забезпечення початкових народних шкіл до компетенції повітових земських інституцій, то І. Петрункевич висловився категорично негативно. Політик нагадав, що бюджети земських повітових установ мають великі дефіцити коштів: скажімо, Городнянський повіт витрачає на освіту 29 тисяч рублів на рік, а Борзнянський – усі 50. Така різниця свідчить не про різні потреби, а про кричущу неврегульовані бюджетні диспропорції у задоволенні потреб освіти. Відтак, немає жодної несправедливості у тому, що заможні повіти губернії прийдуть на допомогу більш скромним і забезпечать шляхом міжбюджетних дотацій у системі губернського земства функціонування початкових шкіл. І тільки коли бюджет губернського земства зможе акумулювати усі наявні повітові прибутки та збори для необхідних асигнувань на систему просвіти, тільки тоді можна буде досягти диференційованого, соціально справедливого перерозподілу фінансових ресурсів для забезпечення освітніх благ у губернії. Направивши ж це важливе питання на розгляд повітових земських зібрань, ми ризикуємо «потонути» у величезній бюрократичній процедурі, яка жодним чином не наблизить губернію до потрібних якісних результатів.

Консервативна більшість депутатського корпусу земських зборів не підтримала ідеологію І. Петрункевича. У результаті тривалого обговорення Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило: питання створення губернського училищного фонду та учительської семінарії передати на первинне обговорення до повітових земських зібрань Чернігівської губернії (Журналы... Черниговского губернского... собрания... 1869 года, № 5: 110, 113–115). Можемо констатувати, що спроба впровадження І. Петрункевичем інструментарію інституційного регулювання у фінансуванні системи просвіти шляхом солідарного субсидіювання, на превеликий жаль, була принципово відхилена реакційним політикумом у губернському «парламенті».

У цілому, можемо погодитись з висновками великого дослідника земств у Російській імперії – Б. Веселовського та відомих чернігівських крає-

знаців і публіцистів – сучасників тієї доби про те, що губернські земства до початку 70 рр. XIX ст. не брали жодної активної участі у розбудові системи просвіти. Вони опікувались лише питаннями підготовки учителів, загального нагляду та надання методичних, дорадчих консультацій. Домінувала точка зору, що початковою освітою повинні займатись самі громади, а земські інститути, у силу законодавчих особливостей, можуть тільки допомагати і заохочувати. Натомість, численні повітові земства стали провідними установами, які на практиці, не чекаючи зміни ідеологічної кон'юнктури, розпочали подвижницькі перетворення у галузі освіти, принаймні на рівні провінції (Веселовский Б. История земства..., Т. 1: 585–592; Шевченко Е. Земская деятельность...: 6–7).

Висновки. Узагальнюючи викладене можемо стверджувати про те, що формування основ політики у галузі початкової освіти земською ліберальною фрондою почалося достатньо оперативно, через рік після введення земських інституцій на території Лівобережної України. Вже на першому етапі прогресивної діяльності члени земської ліберальної партії північної України задекларували головні імперативи роботи у сфері просвіти: принципівий світський характер усіх процедур та процесів; нейтралізація значного впливу на галузь священнослужителів як ідеологічної опори російського абсолютизму у провінції; соціальна демократизація персонального складу педагогічних колективів закладів освіти і як наслідок – нівелювання впливів станово-кастового характеру суспільства Російської імперії, який зберігся; впровадження перших елементів відомчої, цільової системи замовлення підготовки педагогічних кадрів на рівні окремого повіту губернії, за рахунок початку прогресивного оподаткування розважальних комерційних закладів.

Наголосимо, що опозиціонери розуміли важливість знищення кастових рудиментів у галузі

просвіти, запровадження системи заохочення та преміювання кращих вихователів та вихованців. Архіважливим, з нашої точки зору, був факт аргументованих посилань на світову практику процесів освіти і вітчизняний історичний досвід українського народу часів першої української держави – Гетьманщини, що свідчить про національно-аристократичну генезу походження земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії та принципову прихильність високим ідеалам філософії американського та західноєвропейського лібералізму.

Земським лібералам за допомогою інструктивних вимог вдалося безпосередньо підпорядкувати роботу Борзнянської училищної ради повітовому земському зібранню, забезпечити контроль над її діяльністю за допомогою наглядових інструментів, юридично гарантувати підзвітність ради повітовим земським зборам. Такий підхід дозволив ліберальним земцям дистанціювати розвиток земської освіти від впливів державної системи просвіти та створити певне корпоративне гуманітарне середовище, яке функціонувало автономно від соціуму, що контролювався державними інститутами. Восени 1869 р., за наполяганням ліберальних земців, Борзнянське повітове земство прийняло під свою опіку і патронат мережу народних шкіл у повіті, які юридично вже ставали земськими. Подвижницька пропозиція І. Петрункевича збільшила у 5 разів обсяги фінансування системи просвіти повіту.

Незважаючи на ряд невдач – відхилення консервативним політикумом інструментарію інституційного регулювання у фінансуванні системи просвіти шляхом солідарного субсидіювання та новаторського прогресивного проекту губернського училищного фонду, слід констатувати факт появи у земській ліберальній партії північної України достатньо цілісної, стратегічної візії щодо розбудови системи народної просвіти у 60 рр. XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Буштедт П. Обзор деятельности Сосницкого земства по народному образованию (1865–1890). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1893. № 11–12. Чернигов : Типография Губернского земства, 1893. 244 с.
2. Веселовский Б. История земства за сорок лет. СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1909. Т. 1. 725 с.
3. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1911. Т. 4. С. 302–457.
4. Доклад Черниговской губернской земской управы Губернскому собранию 1869 года по вопросу о народном образовании. Чернигов : Земская типография, 1869. 162 с.
5. Жданович Л. Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1906. № 4. Чернигов : Типография Губернского земства, 1906. 268 с.
6. Жданович Л. Очерки исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1906. № 5. Чернигов : Типография Губернского земства, 1906. 232 с.
7. Жиленкова І.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2000. 16 с.
8. Журнали засіданій Черниговского уездного земского собрания с 20 по 25 сентября 1866 года. Чернигов : Земская типография, 1866. 91 с.

9. Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1869 года. Киев : Типография И. и А. Давиденко, 1869. 189 с.
10. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 1. Чернигов : Земская типография, 1870. 168 с.
11. Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11(3): P. 994–1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994
12. Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.
13. Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. 11(4): P. 1345–1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345
14. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1868 год. К. : Типография И. и А. Давиденко, 1869. 132 с.
15. Петрункевич И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания. Прага : Б. и., 1934. 472 с.
16. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.
17. Русова С. Мої спомини. К. : Віта – Україна, 1996. 208 с.
18. Хижняков В.М. Письма из Чернигова. О земских делах и деятелях. Письмо первое. Слово. 1878. № 10. С. 243–253.
19. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 1916. 251 с.
20. Хижняков В. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. Москва : Товарищество «Печатня С.Н. Яковлева», 1916. 114 с.
21. Шевченко Е. Земская деятельность по народному образованию за полвека. Черниговская земская неделя. 1916. № 2. 8 января. С. 6–7.

REFERENCES

1. Bushtedt P. Obzor deiatelnosti Sosnytskoho zemstva po narodnomu obrazovanyiu(1865-1890). [Overview of the activities of the Sosnitsky zemstvo in public education (1865-1890)]. *Zemskiy sbornik Chernyovskoi hubernyy*. [Zemsky collection of Chernihiv province] 1893. № 11–12. Chernyov: Typohrafiya Hubernskoho zemstva, 1893. 244s. [In Russian].
2. Veselovskiy V. Ystoryia zemstva za sorok let. [The history of the Zemstvo for forty years]. SPb. : Yzdatelstvo O.N. Popovoi, 1909. T. 1. 725s. [In Russian].
3. Veselovskiy B.B. Ystoryia zemstva za sorok let. [The history of the Zemstvo for forty years]. SPb.: Yzdatelstvo O.N. Popovoi, 1911. T.4. S. 302–457. [In Russian].
4. Doklad Chernyovskoi hubernskoi zemskoi upravы Hubernskomu sobranyiu 1869 hoda po voprosu o narodnom obrazovanyy. [Report of the Chernihiv provincial zemstvo council to the Provincial Assembly in 1869 on the issue of public education]. Chernyov: Zemskaiia typohrafiya, 1869. 162 s. [In Russian].
5. Zhdanovych L. Ocherky ystorycheskoho razvytyia deiatelnosti Chernyovskoho zemstva po narodnomu obrazovanyyu. [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov Zemstvo in public education]. *Zemskiy sbornik Chernyovskoi hubernyy*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 1906. № 4. Chernyov: Typohrafiya Hubernskoho zemstva, 1906. 268 s. [In Russian].
6. Zhdanovych L. Ocherky ystorycheskoho razvytyia deiatelnosti Chernyovskoho zemstva po narodnomu obrazovanyyu. [Essays on the historical development of the activities of the Chernigov Zemstvo in public education]. *Zemskiy sbornik Chernyovskoi hubernyy*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 1906. № 5. Chernyov : Typohrafiya Hubernskoho zemstva, 1906. 232s. [In Russian].
7. Zhylenkova I.M. Liberalno-demokratychnyi rukh v Ukraini (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh stolittia). [The liberal-democratic movement in Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century) : Avtoref. dy. ... kand. ist. nauk. K., 2000. 16 s. [In Ukrainian].
8. Zhurnaly zasedaniy Chernyovskoho uezdnoho zemskoho sobranyia s 20 po 25 sentiabria 1866 hoda. [Journals of the meetings of the Chernigov district zemstvo assembly from September 20 to 25, 1866]. Chernyov : Zemskaiia typohrafiya, 1866. 91 s. [In Russian].
9. Zhurnaly zasedaniy Borzenskoho uezdnoho zemskoho sobranyia 1869 hoda. [Journals of the meetings of the Borzensky district zemstvo assembly in 1869]. Kyev : Typohrafiya Y. y A. Davydenko, 1869. 189s. [In Russian].
10. Zhurnaly zasedaniy Chernyovskoho hubernskoho zemskoho sobranyia, ocherednoi sessyy 1869 hoda. [Journals of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly, the regular session of 1869]. *Zemskiy sbornik Chernyovskoi hubernyy*. [Zemsky collection of Chernihiv province]. 1870. № 1. Chernyov : Zemskaiia typohrafiya, 1870. 168s. [In Russian].
11. Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Womens Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11(3): R. 994–1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994
12. Moisiienko V.M. Liberalno-demokratychnyi rukh v Ukraini (seredyna 60 – 80 rr. XIX st.). [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid 60-80's of the XIX century)]: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. K., 1999. 19 s. [In Ukrainian].
13. Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko The Policy on Womens Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. 11(4): R. 1345–1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345

14. Otchet Borzenskoi uezdnoi zemskoi upravы za 1868 hod. [Report of the Borzensky district zemstvo council for 1868]. К. : Типографія У. у А. Давыденко, 1869. 132 s. [In Russian].

15. Petrunkevych Y. Yz zapysok obshchestvennoho deiatelia. Vospomynania. [From the notes of a public figure. Memories]. Praha : B. y., 1934. 472s. [In Russian].

16. Redkina O.A. Zemstva Livoberezhnoi ta Pivdennoi Ukrainy yak orhany mistsevoho samovriaduvannia ta osередky liberalnoho rukhu v druhii polovyni KhIKh – pochatku KhKh stolittia. [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the XIX – early XX centuries] : Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Zaporizhzhia, 2002. 18 s. [In Ukrainian].

17. Rusova S. Moi spomyny. [My memories]. К. : Vita – Ukraina, 1996. 208s. [In Ukrainian].

18. Khyzhniakov V.M. Pysma yz Chernyhova. O zemskykh delakh y deiateliakh. Pysmo pervoe. [Letters from Chernigov. About zemstvo affairs and figures. The first letter]. Slovo. [Word]. 1878. № 10. S. 243–253. [In Russian].

19. Khyzhniakov V.M. Vospomynania zemskoho deiatelia. [Memoirs of a zemstvo leader]. Petrohrad : Ohny, 1916. 251s. [In Russian].

20. Khyzhniakov V. Obzor razvytyia deiatelnosti Chernyhovskoho uezdnogo zemstva za 50 let. [Overview of the development of the Chernihiv district zemstvo for 50 years]. Moskva : Tovaryshchestvo «Pechatnia S.N.Iakovleva», 1916. 114 s. [In Russian].

21. Shevchenko E. Zemskaia deiatelnost po narodnomu obrazovaniyu za polveka. [Zemstvo activities in public education for half a century]. Chernigovskaja zemskaja nedelja. [Chernihiv Zemstvo Week]. 1916. № 2. 8 yanvaria. S. 6–7. [In Russian].